

Inhoud

Woord vooraf	6
De geschiedenis van de klassieke muziek	7
Instrumenten	22
Het orkest	31
Componisten	40
Uitvoerders	122
Orkesten en hun dirigenten	123
Solisten	128
De taal van de muziek	141
De uitvoeringsvormen	155

Woord vooraf

Als je een boek gaat lezen dat een paar honderd jaar geleden geschreven is, bestaat er een grote kans dat het vrij onleesbaar is. Zelfs als je het taalgebruik vertaalt naar de hedendaagse tijd, blijken de verhalen en karakterontwikkelingen vaak dusdanig oppervlakkig, dat de inhoud je niet zal boeien. Hoe anders is het gesteld met de muziek, een oratorium van Bach klinkt nog steeds prachtig, zowel in zijn oorspronkelijke uitvoering, maar ook als het – dankzij de verbeterde instrumenten – vertaald is naar het heden. Van alle kunsten lijkt muziek daarom wel degene die het best de tand des tijds heeft doorstaan.

Wanneer je meer en beter van de muziek wilt genieten, is het raadzaam om iets meer over de achtergronden ervan te weten. Daar is dit boek voor bedoeld. Achtereenvolgens wordt er aandacht geschonken aan de geschiedenis van de klassieke muziek, het instrumentarium, het orkest, portretten van een vijftigtal componisten, de muzikanten, de taal van de muziek en de verschillende uitvoeringsvormen.

Gezien de bestaande enorme bibliotheek aan boeken over muziek zal duidelijk zijn dat dit werk nooit allesomvattend kan zijn. Dat is ook nooit de bedoeling geweest. *Klassieke muziek voor in bed, op het toilet of in bad* is bedoeld voor mensen die wat (bij) willen leren. Met dit werk hoop ik dat jij, de geïnteresseerde, zich verder zal gaan verdiepen in die muziekliteratuur, of dat nu om biografieën van musici gaat of omdat je meer van de muziektheorie wilt weten. Anderzijds, en dat is nog veel leuker en belangrijker, dat je meer gaat luisteren en genieten, hopelijk ook geprikkeld door iets wat je hierin gelezen hebt.

Ik wens je dan ook veel lees- en nog meer luisterplezier!

Roel Tanja

Den Haag, oktober 2014

De geschiedenis van de klassieke muziek

Muziek heeft altijd bestaan, want al aan het begin van de evolutie hebben de zich ontwikkelende mensen en dieren klanken voortgebracht om elkaar te waarschuwen, naar een ander te roepen of gewoon voor de lol. Eén klank is een toon, twee klanken achter elkaar zijn meteen al muziek. Voeg daarbij het gebruik van voorwerpen om ritme aan te geven door te kloppen of te tikken, en de variaties zijn schier eindeloos. Helaas is niet meer te achterhalen hoe die oudste muziek geklonken heeft, vooral de Sirenen in de *Odyssee* van Homerus moeten indrukwekkend geweest zijn – Odysseus moest zijn oren dichtstoppen om er niet door verleid te worden.

In principe bestaat muziek uit zes componenten:

- **ritme**: de beweging in de muziek;
- **melodie**: het achter elkaar spelen van tonen;
- **textuur** (ofwel **harmonie**): de in de muziek ontstane diepte;
- **timbre** (ofwel **klankkleur**): het gebruik van hoge en lage tonen;
- **vorm**: het laten samensmelten van ritme, melodie en textuur;
- **tonaliteit**: het principe dat een muziekstuk op een toonladder gebaseerd is (iets wat natuurlijk niet geldt voor de atonale muziek – waarover later meer).

Voeg je deze zes elementen bij elkaar, dan ontstaat er een muziekstuk dat ter lering of ter vermaak gespeeld kan worden.

Het luisteren naar muziek is een subjectieve ervaring; dat gaat zelfs zo ver dat er geen ‘goede’ ‘foute’ en geen ‘mooie’ of ‘lelijke’ muziek bestaat. Zelfs over de beroemde *Symfonie no. 40 in g-klein* van Mozart waren de experts het niet met elkaar eens. ‘Hierin zijn Mozarts voornaamste uitingen van lijden en angst verwerkt,’ schreef Charles Rosen in zijn beroemde en alom gerespecteerde boek *The Classical*

Style (1971). De vermaarde musicoloog Alfred Einstein vergeleek de symfonie echter juist met de humor in de satirische roman *Candide* van Voltaire: 'Er bestaat een wezenlijke verwantschap tussen *Candide* en de *Symfonie in g-klein*.' Als de experts al zo diametraal van mening verschillen, wat moeten wij, liefhebbers, hier dan over zeggen? Als iemand Frans Bauer of André Rieu geweldig vindt, dan kun je weliswaar wijzen op de eenvoud van de gebruikte muziek, maar je kunt deze muziekkeuze onmogelijk afkeuren.

Zo is het ook bij de waardering voor componisten. Om te kunnen begrijpen waarom een componist bepaalde muziek schreef, moet je ook naar zijn omgeving kijken. Zo is het geen boude veronderstelling om te stellen dat Mozart aan het eind van de twintigste eeuw een popmuzikant zou zijn geworden – een tijd waarin het publiek snakte naar eenvoudige wijsjes en dito liedjes. Andersom kan gesteld worden dat Lennon en McCartney een paar eeuwen geleden serieuze componisten zouden zijn geworden – zie alleen al hoe ze leentjebuurling hebben gespeeld bij Bach.

De muziekgeschiedenis is in tientallen tijdperken onder te verdelen, maar in het algemeen worden er zes perioden onderscheiden, namelijk die van:

- de **middeleeuwen** (600-1450)
- de **renaissance** (1450-1600)
- de **barok** (1600-1750)
- het **classicisme** (1750-1825)
- de **romantiek** (1825-1910)
- de **moderne muziek** (vanaf 1910)

De middeleeuwen

De middeleeuwen waren eeuwenlang een duister tijdperk, voorafgegaan door de heldhaftige Griekse en Romeinse tijden en gevolgd door de lichtere renaissance. Het leek wel of geen enkele kunstvorm een echte ontwikkeling doormaakte. Ook de muziek zat strak vastgesnoerd in een door de kerk opgelegd harnas.

Paus Gregorius de Grote (590-604) kreeg rond de eeuwwisseling bezoek van een duif. Het bleek de Heilige Geest te zijn (in een niet zo'n heel erg originele vermomming) die in het oor van de paus koerde. Deze melodie legde Gregorius vast in een rudimentair notenschrift (het 'neumenschrift') en hieruit ontstond de gregoriaanse muziek. Gregorius liet alle gangbare kerkelijke muziek vastleggen, ook de oude liederen die eeuwen geleden gezongen waren. Dat was eenstemmige muziek, al dan niet in wisselzang uitgevoerd door een koor met een voorzanger. Dit ging terug op de oudere joodse zangtraditie zoals die in de tempel en de synagogen eeuwenlang beoefend werd. Het integreren van 'heidense' gebruiken was sowieso een van de sterke kanten van deze paus.

Hoewel de muziek nu met het neumenschrift genoteerd kon worden (met noten als A-B-C-D-E-F-G), raakte men in de knoei toen het gebruik van een tweede stem in zwang kwam. Om die reden ontwikkelde de benedictijner monnik Guido d'Arezzo rond het jaar 1025 de toonladder en de notenbalk. Voor de toonladder gebruikte hij de hymne ter ere van Sint-Jan de Doper (Johannes de Doper, de man die Christus in de Jordaan doopte). In dit lied werd elke regel een hele (of halve) toon hoger gezongen:

ut queant laxis
resonare fibris
mira gestorum
famuli tuorum
solve pollute
labii reatum
Sancte Iohannes!

Voilà, daar was het ut-re-mi-fa-sol-la-si, later omgewerkt tot de ons zo bekende **do-re-mi-fa-sol-la-ti**. Toegegeven '**Doe**, a deer, a female deer / **Ray**, a drop of golden sun / **Me**, a name I call myself...' uit de *Sound of Music* klinkt leuker, maar het was natuurlijk een prachtige vondst van Guido d'Arezzo, waarmee hij zijn naam voor eeuwig in de muziekgeschiedenis beitelde.

In de middeleeuwen was er een strikte scheiding tussen kerkelijke en wereldlijke muziek. In dat laatste genre waren het vooral rondreizende *troubadours* (*trouvères* in de Franstalige gebieden, *Minnesänger/minnezaegers* in de Germaanstalige) die muziek componeerden, teksten schreven en voor de uitvoering zorgden. De teksten van hun ballades en liederen waren het belangrijkste. De bekendste laatmiddeleeuwse troubadour was Guillaume de Poitiers (1071-1126), de hertog van Aquitanië (ruwweg het zuidwesten van Frankrijk). Van de toenmalige troubadours zijn er ruim 2.500 teksten bewaard gebleven, terwijl er zo'n 250 melodieën overgeleverd zijn.

De oudste werken waarvan de naam van de componist bekend is, stammen uit circa 1150: die van de Duitse benedictijner abdis en de mystica Hildegard von Bingen. Deze vrouw werd niet voor niets de 'Sybille van de Rijn' genoemd. Naast een fors aantal kerkelijke liederen, componeerde zij ook het dramatische mysteriespel *Ordo Virtutum*, 'Orde der deugden'. Omdat ze het voor de nonnen van haar klooster had geschreven, werden alle rollen door vrouwen gezongen, ondanks dat er één partituur bij was voor een mannenstem, namelijk de rol van de duivel – voorwaar een staaltje van feminisme avant la lettre.

Uit de middeleeuwen kwamen ook de teksten van de *Carmina Burana*, die in 1937 door Carl Orff op muziek werden gezet. Orff ontdekte oude Duitse manuscripten in het klooster Benediktbeuern en was verbaasd over het weinig religieuze karakter van de handschriften. Hij gaf dit werk dan ook de subtitel *Cantiones profanae* ('Godslasterlijke liederen') – het middeldeel eindigt met *Bibunt Omnes*, een drinklied. Het bekendst is natuurlijk de finale *O Fortuna*, die zich ontwikkeld heeft tot een van de bekendste en populairste werken uit de twintigste-eeuwse klassieke muziek.

De renaissance

De renaissance (letterlijk: wedergeboorte) sloot de duistere middeleeuwen af en er ontstond een humanistische wederopleving in alle kunsten, terwijl het tevens het begin van de moderne wetenschap

markeerde. Dit alles ging gepaard met een hernieuwde belangstelling voor het werk en het leven van de oude Grieken en Romeinen. Het was in de schilderkunst, beeldhouwkunst en architectuur het tijdperk van Da Vinci, Michelangelo en Boticelli. In de literatuur dat van Spencer, Shakespeare, Rabelais en Cervantes. Het was de tijd van ontdekkingsreizigers als Columbus, Drake, Magelhães en Vespucci, terwijl Copernicus en Galilei baanbrekend werk verrichtten in de wetenschap/sterrenkunde. Tenslotte culmineerde dit tijdperk in de protestantse reformatie, waarna ook de rooms-katholieke contrareformatie de toen bekende wereld opschudde.

Nog steeds werd de muziek door de (katholieke) kerk gedomineerd, met name door de gezangen van de Latijnse mis. Maar er kwam een kentering. Enerzijds overheerste in de kerk nog immer het tijdens de hoogmis gezongen ‘motet’: een koorwerk zonder enige begeleiding, gebaseerd op een Latijnse tekst. Anderzijds ontstonden er de zogeheten madrigalen, de wereldlijke pendanten van het motet, zij het met niet-religieuze teksten. Ook het chanson, de Franse variant van het madrigaal, werd populair. Zo kwamen de eerste hits op de markt: *Adieu mes amours* (circa 1480, van de Hene-gouwer Josquin des Prez), *Mille regretz* (circa 1500, wellicht ook van Josquin des Prez, naar aanleiding van de dood van de componist Johannes Ockeghem). De tekst en melodie van *Greensleeves*, een Engels volksliedje, werd in 1580 door Richard Jones vastgelegd. Volgens vele Britten werd dit lied door koning Henry VIII gecomponeerd voor zijn toekomstige echtgenote Anna Boleyn. Anderen beweren dat het stuk in een latere periode is gecomponeerd, namelijk tijdens de regering van Henry’s en Anna’s dochter koningin Elizabeth I. Wie de componist dan ook geweest mag zijn, zelfs na ruim vierhonderd jaar wordt dit beroemde lied nog steeds hogelijk gewaardeerd.

Terwijl veel van de schone kunsten in Italië ontstonden, was er in eerste instantie wat betreft de muziek een hoofdrol weggelegd voor Noord-Europa, en dan met name de Franco-Vlaamse school. De al genoemde Des Prez en Ockeghem waren daarbij de grote namen.

Johannes Ockeghem was een ware meester in de polyfone muziek, composities van tegelijkertijd meerdere melodieën. Hij beheerste op een geweldige wijze de canon (wisselzang, denk maar aan het bekende ‘Vader Jacob’) en hij wordt dan ook beschouwd als de ‘vader van het contrapunt’.

Een naar Italië getrokken latere afstammeling van deze Franco-Vlaamse school was Adriaan Willaert, die in de San Marcokathedraal van Venetië wereldberoemd werd door het gebruik van twee orgels en een dubbel koor. Door het koor in twee tegenover elkaar liggende galerijen te gebruiken, ontstond er een waar stereo-effect.

Het was niet zo vreemd dat Willaert naar Italië was verhuisd, want ondertussen was de hele *muziekscene* al vanuit het noorden afgezakt naar het zuiden. Daar werd ook de grootmeester van de late renaissance geboren: Giovanni da Palestrina.

De barok

De term barok is wellicht het makkelijkst te begrijpen door te kijken naar een schilderij van Peter Paul Rubens, en dan vooral naar de weelderige en wulpse damesfiguren in bijvoorbeeld *De ontvoering van de dochters van Leucippus*. Barok was de voortzetting én culminatie van wat tijdens de renaissance in gang was gezet: de seculiere muziek nam de plaats over van de christelijke, gewijde toonkunst. Europa werd weliswaar geteisterd door oorlogen in de Duitse landen, Engeland, Spanje en de Nederlanden – de Tachtigjarige Oorlog – maar die periode werd prompt daarop gevolgd door onze Gouden Eeuw. Naast Rubens produceerden ook de schilders Rembrandt, Hals, Steen, Van Dyck en El Greco meesterwerken. Schrijvers van toen – om alleen maar Milton, Defoe, Swift, Corneille, Racine, Hooft en Vondel te noemen – legden de basis voor vele nationale culturen. In Amerika werden zowel in het noorden als in het zuiden stukken land ontwikkeld, onder meer door de vernietiging van de inheemse indianenculturen. Ook de wetenschappers maakten grote sprongen voorwaarts: Newton, Kepler, Galilei en Bacon kunnen waarlijke revolutionairen genoemd worden.

In de muziek werden eveneens grote ontwikkelingen doorgevoerd. Enerzijds kwam er meer aandacht voor de instrumentale in plaats van de vocale muziek. Anderzijds werden hele toneelstukken op muziek gezet: de opera. In wezen was de opera een voortzetting van de Griekse tragedies, waarbij destijds ook muziek en dramatisch toneel aan elkaar gekoppeld waren. De Fransen wisten later ook nog een soort ballet aan hun opera's toe te voegen, evenals (voor die tijd) enorme orkesten. Apart was het gebruik van castraten, die met hun hoge stemmen de vrouwenrollen op zich namen (want echte vrouwen op het toneel was natuurlijk onzedelijk) – daar zaten echte diva's tussen. Zo reisde Francesco Bernardi, alias *Il Senesino* ('hij die in Sienna geboren was'), in 1720 naar Londen in gezelschap van een jonge zwarte bediende, een ezel en een papegaai, om daar vervolgens het leven te gaan leiden van wat wij tegenwoordig een popster zouden noemen.

Belangrijke operacomponisten waren Claudio Monteverdi, Antonio Vivaldi, Georg Friedrich Händel en Jean-Philippe Rameau. Andere muziekuitvoeringen deden in deze tijd hun intrede, zoals het oratorium (opera zonder toneelspel), de cantate (een korter oratorium) en de passiemuziek (het lijdensverhaal van Christus). Dit gebeurde ook met de instrumentale muziek: het concerto grosso (een concert met een veel kleinere bezetting), het soloconcert (één solo-instrument door meerdere strijkers begeleid), de operasympfonie (eerst alleen de ouverture van een opera, later zelfstandig uitgevoerd), de prelude, fantasie en toccata (korte composities in vrije stijl, meestal voor klavierinstrumenten), de suite (compositie voor verscheidene instrumenten en dansdelen) en de fuga (meerstemmige compositie). Het klavecimbel – een kleine vleugel met een luitachtige klank en in eerste instantie eigenlijk bedoeld als oefeninstrument voor het bespelen van een orgel – werd verreweg het populairste instrument.

De barok kende veel beroemde en nog steeds veel beluisterde componisten. Bovenaan die lijst staat ongetwijfeld Johann Sebastian Bach. Deze mastodont wordt zo vereenzelvigd met de barokperiode

dat zijn sterfjaar (1750) meteen als het einde van de barok wordt gezien.

Het classicisme

Tijdens het classicisme speelde één gebeurtenis een centrale rol: de Franse Revolutie van 1789. Historisch gezien was de afscheiding van de Amerikaanse koloniën natuurlijk ook belangrijk, maar dat maakte niet zo'n diepe indruk als wat er in Frankrijk gebeurde, namelijk de afschaffing van een eeuwenoude klassenmaatschappij. Vóór de Franse Revolutie vierde de Verlichting hoogtij, terwijl er daarna een enorme conservatieve reactie op gang kwam. Filosofen als Immanuel Kant, Denis Diderot, Voltaire, Jean Jacques Rousseau werden in deze periode zeer vereerd.

In de muziek wilden de componisten (en hun publiek) de versieringen van de barok achter zich laten, want men was van mening dat een eenvoudige melodie ook prima een gevoel kon weergeven. Discipline, heldere gedachten en zelfbeheersing werden gepropageerd, evenals schoonheid van vorm, stabiliteit, logica en punctualiteit. Hét centrum van de muziek werd Wenen. Mozart, Haydn en Beethoven vierden er triomfen, hoewel geen van drieën in de Oostenrijkse hoofdstad was geboren. Er vonden wedstrijden plaats, waarbij ter plekke door verschillende componisten geïmproviseerd werd. Er werd flink op hen gewed en de winnaar (meer dan eens Mozart) verkreeg een heldenstatus.

Er vond ook een overgang plaats in de maatschappelijke positie van componisten; tot dan toe waren zij in dienst geweest van (hoge en lage) vorsten of hadden ze een mecenas. Mozart bijvoorbeeld werd financieel ondersteund door muzikliefhebber Gottfried van Swieten. De componisten werden echter steeds zelfstandiger en konden onderhand van hun werk leven. Voor iemand als Beethoven was dit een uitkomst, aangezien hij niet het temperament bezat om iemand boven zich te dulden.

Er ontstonden tijdens het classicisme opnieuw andere uitvoeringen: de sonate – waarbij ofwel het klavier (piano of orgel) de